

Hatos Pál

AZ ÖREG SZEKFŰ GYULA (1945–1955)

„if often he was wrong and, at times, absurd,
to us he is no more a person
now but a whole climate of opinion

under whom we conduct our different lives...”
(W. H. Auden: *In Memory of Sigmund Freud*, 1939)

„Rien n'est si beau ni si grand que la vie d'un homme; elle est belle
jusque dans ses défauts.”

(Francois Mauriac, 1940)¹

I. Szekfű Gyula és a „mélósi szituáció”

Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* című munkájának egyik leghíresebb párbeszéde az a jelenet, amikor az athéni nagyhatalom követői a rivális spártaiak (lakedaimónok) szövetségi rendszeréhez tartozó Mélosz vezetőit gyözködi arról, hogy nincs értelme a függetlenséghez, az egyenrangú tárgyalópartnerség eszméjéhez ragaszkodniuk. Méltányos elbánásról, igazságról szó sem lehet, a feltételek diktálása az erősebb joga, amely más szempontra, mint saját hatalmának érvényesítésére, nincs tekintettel. Érvelésük elsöpörő brutalitása mégsem cinikus. A hatalom és politika megmásíthatatlan logikai törvényszerűségére hivatkoznak, amivel a mélósiak az ellenállás etikai imperatívuszát szegeznek szembe és az igaz ügy győzelmébe vetett hit illúziójába menekülnek, nem értve meg, hogy pusztá megmaradásuk a tét.

87–92. Athéniak: Ha ti azért jöttetek össze velünk, hogy a jövő lehetőségeit találgassátok, vagy más a célotok, nem pedig az, hogy jelenlegi helyzetekben, amelyet ti magatok is láttok, városotok megmaradásáról tanácskozzatok, máris abbahagyhatjuk a tárgyalást. [...] Mi egyáltalán nem szándékozunk elöttetek szép szavakat hangoztatva [...] hosszadalmas és alig elhíhető szónoklatot tartani. [...] Hiszen éppoly jól tudjátok, mint mi, hogy emberek között jogegyenlőségről csak az erők egyensúlya esetében lehet beszélni, a hatalmas azonban végrehajtja, amit akar, a gyenge pedig meghajlik előtte. [...] Azt szeretnénk kifejtetni, hogy mi hatalmunk kiterjesztése végett

¹ Francois Mauriac levele Jean Mauriachoz, 1940. január 14-én = Francois MAURIAC: *Lettres d'une vie*, Grasset, Paris, 1981.

érkeztünk ide, s városotok megmentése érdekében folytatjuk ezt a tárgyalást, hogy itt küzdelem nélkül vegyük át az uralmat úgy, hogy ti mindkettőnk javára sértetlenek maradjatok. [...]

92. Mélosziak: S miképpen jelenthetne nekünk akkora előnyt szabadságunk elvesztése, mint nektek az elnyert uralom? [...]

93. Athéniak: Úgy, hogy ti a legszörnyűbbet elkerülve alattvalóinkká váltok, mi pedig csak nyерünk vele, ha nem teszünk tönkre benneteket. [...]

100. Mélosziak: Mi, akik még szabadok vagyunk, gazok és hitványak lennénk, ha nem kísérelnénk meg mindent, mielőtt szolgálkká leszünk. [...]

101–103. Athéniak: [...] nem hősiességetek bizonyításáról van szó, s arról, hogy az egyenlő erők küzdelmében meg ne szégyenüljeteK; itt megmaradásotokról kell döntenetek, s arról, hogy ne szálljatok szembe egy sokkal nagyobb hatalommal. [...] A remény valóban a szorongatottak vigasza, s lehet, hogy azokat, akik nagy gazdagság birtokában bíznak benne, ha meg is károsítja, nem teszi tönkre. Aki azonban mindenét egyetlen kockára teszi fel, a remény igazi természetét (hiszen lényege a tékozlás) csak bukása után ismeri fel, miután annyit se hagyott meg neki, amennyivel ellene, lényét kiismerve, védekezhetne. Ti azonban, akik gyengék vagytok, és sorsotok egy hajszálon függ, ne hagyjátok, hogy ez történjék veletek, s ne tegyetek úgy, mint a nagy tömeg, amely mikor emberi eszközökkel még elérhetné megmenekülését, nehéz helyzetében a kézzelfogható reményektől megfoghatatlanhoz menekül, a jövendőmondásokhoz, jósejkhez, s mindahhoz, ami az általa keltett reményekkel tönkreteszi az embert. [...]

104. Mélosziak: Azonban bízunk abban, hogy az isten kormányozta végzet nem engedi meg, hogy eltiporjanak, mert mi tiszta ügyet képviselve szállunk szembe a jogtalan támadással. [...]

105–111. Athéniak: [...] Istenről nagy valószínűséggel, az emberről pedig minden bizonnyal állíthatjuk, hogy a természetükben mindig ott rejlő kényszer alapján, ha meg van rá a hatalmuk, uralkodni akarnak. Ezt a törvényt nem mi találtuk ki, s fennállása óta nem mi alkalmazzuk először, hanem már készen örököltük, s minden időkre érvényes örökségként fogjuk is hátrahagyni. [...] Ti egyáltalán nem gondoltok arra, hogy az a hasznos, ami biztonságos, míg a tisztos és szép cselekedetek kockázattal járnak. [...] Önbizalmatokat elsősorban a jövőtől függő reményekre alapozzátok, de meglevő eszközeitek nem elegendők arra, hogy a megjelent ellenféllel sikerrel szembeszálljatok. S talán csak nem fogtok az embereket a maguk választotta szégyenteljes veszélyek között mindannyiszor tönkretevő becsületre hivatkozni. Hány emberrel történt már meg, hogy bár előre látták, milyen veszélybe sodródniK, mégis egyetlen szó, a megszegyenülés ellenállhatatlan hatására, mint egyetlen kifejezés áldozatai, szántsándékkal rohantak a biztos és elkerülhetetlen romlásba, s balgaságuk még szégyenletesebb gyalázatba döntötte őket, mint balsorsuk. [...]

112. Mélosziak: [...] nem vagyunk hajlandók hétszáz év óta fennálló városunk függetlenségéről egy pillanat alatt lemondani, hanem bízva az istenek kegyéből minket

eddig még mindig megsegítő jósorsban s az emberek, elsősorban a lakedaimóniak támogatásában, megkíséreljük a megmenekülést. Fölvívunk benneteket, hogy legyünk barátok úgy, hogy mi ne legyünk egyik féllal sem ellenséges viszonyban, vonuljatok el földünkről, s kössünk mindkettőnket kielégítő szerződést.²

A mélosziak végül alulmaradtak, a győztes athéniak pedig a város elfoglalása után az összes férfit kivégezték, az asszonyokat és a gyermekeket pedig rabszolgának adták el. Ortutay Gyula írja le azt az esetet naplójában 1955 februárjából, amikor a már haldokló Szekfű Gyulának kezelőorvosa és barátja, a neves belgyógyász professzor, Haynal Imre szemére hányta, milyen súlya van annak: politikailag éppen ő támogatja annyira a Rákosi-rendszert, hogy még halálos betegen sem utasította vissza a képviselőséget és az Elnöki Tanács tagságát. Szekfű erre azt válaszolta, hogy „hogy az ő barátai az elmúlt időkben is mindig csak tíz év múlva értették meg cselekedeteit, s látták, be hogy neki volt igaza”. Sőt „az ő magatartása mentette meg nemzetét attól, hogy a szovjet nagyhatalom szibériai fogságba ne hurcolja az egész magyarságot, ahogy ez megtörtént a krími tatárokkal”.³ Szekfű érvelése hasonló a görög történetíró által sugalltához. Nem véletlenül. A Thuküdidész által elmesélt párbeszéd hatástörténete azt mutatja, a mélosziak bukása az európai művelődés egyik fontos, klasszikus referenciájának bizonyult a jövő esélyeit a múlt példáin latolgató politikai elemzések számára. Ahogy Reinhart Koselleck megjegyezte, a méloszi dialógus olyan történeti tapasztalatstruktúrát fogalmaz meg, amely a modern hatalomgyakorlás és az új jogfelfogás teljesen megváltozott feltételei mellett is megőrződött, prognosztikus erő rejlik benne, s amely minden időben használható politikai értékelésre.⁴ Szekfű Gyula a történeti mű „igazi műformájának” a narratív előadást tartotta – „Minden theoria szürke vagy elszürkül, még a Max Weberéi is”, jegyezte meg Mályusz Elemért bírálva –, ezért ha a történettudományra gondolt, elsősorban „Thuküdidész, Caesar, Tacitus, Voltaire, Michelet, Ranke elbeszélő munkái” jutottak eszébe.⁵ Vagy Machiavellié. *A fejedelem* 18. fejezetét elemezve úgy vélte:

[...] az állam elszakadva keresztény gyökereitől és letaszítatva a bestiárium köreibe, sokféle változáson ment keresztül azóta, de ezek a változások közelebbről megnézve inkább egyhelyben topogások voltak. A Róka és az Oroszlán államából a Leviathan lett, és Hobbes óta így tovább és nem másként.⁶

Ahogy maga nevezte, a „múlt frázistalan szemlélete” (vagy ahogy kritikusai jellemezték: „hamis realizmusa”) nélkülözi a modern szabadságizmék felvilágosodás szötte optimista antropológiáját:

² THUKÜDIDÉSZ: *A peloponnészoszi háború*, ford. Murakózy Gyula, Osiris, Budapest, 1999, 398 skk.

³ ORTUTAY Gyula: *Napló II., 1955–1966*, Alexandra, Budapest, 2009, 27.

⁴ Reinhart KOSELLECK: *Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete*, Helikon 2009/4., 529.

⁵ *Mátyás-émlékkönyv tegnap és ma*, Magyar Szemle 1940/38., 401–404.

⁶ *Il principe*, cap. XVIII., Jelenkor II/3. (1940. február 1.), 2.

Rabszolgotartó fáraók, népeket kiirtó asszír királyok zavartalan nyugalomban élvezik ravaszággal vegyes kegyetlenségük gyümölcseit s békében halnak el, miután „államalkotó” gonosztetteiket pompázatos betűkkel kőbe és ércbe vésették, államuk csak jóval utánuk, századokkal később esik össze. [...] Hogy egy gonosz úton összeszedett gazdagság, emberi könnyekből összehordott hatalom és nagy állam egyszer csak összeomlik, gyakran egész váratlanul, az ilyen tény magában véve még távolról sem bizonyítja az Igazság földi működését, inkább csak azt, hogy minden magán- és köz-hatalomnak előbb-utóbb elkövetkezik a vége e földi térségeken. Az egymásután még nem azonos az oksági viszonyal, s a legtöbb esetben annál kevésbé vehetjük azonosnak, mert a váratlan, de annál biztosabb vég a nem bűnökkel alapított hatalmat is eléri, gyakran hamarabb, mint a nótóriusan gonoszakat.⁷

A „hol az Igazság a történelemben?” problémáját illető *politikai* pesszimizmus a szekfői *oeuvre* bármely darabjából könnyen kibomló strukturális előfeltevés, amelyet ő Benedetto Croce nyomán a történetírás „lelki motívumának”, „morális nyugtalanságnak” és „félő gondnak” nevezett.⁸ Szekfű azonban – minden látszat ellenére – nem azonosult kora „eszkatologikus remegésével”, hanem az emberi történelem organikus felfogását a *translatio studii* középkori eredetű tanítása értelmében vallotta magáénak:

Az emberi történetnek valóban vannak egymástól eltérő gondolkodási típusai, vannak törései és krízisei is, de a kultúra folytonossága nem szakad meg, egyik korszak vagy nép nem külön biológiai fajta, hanem előzőitől függ és végzett munkájának quintessentiáját utódainak, szomszédainak adja át. A történet nem áll diszparát, külön álló ciklópi sziklákból, hanem megszakítatlan gyepszőnyeg, melybe a határokat, a korok és periódusok vonalait utólag vágja a rendező kéz.⁹

Ezt a megkülönböztetést a politika művészetének realiztikus és a művelődés eszményi célkitűzései között egyetlen elemzés sem hagyhatja figyelmen kívül, ha Szekfű Gyula *történetpolitikai* céljait, s különösen utolsó, 1945-től haláláig terjedő pályaszakaszának rendkívül ellentmondásos jellegét meg akarja érteni.

II. Szekfű, az „áruló” – A Szekfű-értékelések antagonizmusa

Szekfűt 1945. október 15-én nevezte ki az ideiglenes kormány moszkvai követnek, ő azonban betegsége miatt csak hónapokkal később tudta elfoglalni állomáshelyét. Követi megbízólevelét 1946. március 21-én adta át a Kremlben Molotov szovjet külügyminiszternek,

⁷ *Magyar katolikus történelemfelfogás = Katolikus írók új magyar kalauza*, Ardó, Budapest, [1941], 398.

⁸ *Forradalom után*, Cserépfalvi, Budapest, 1947, 9.

⁹ *A történet mechanizálása*, Magyar Szemle 1931. december, 335.

épp aznap, amikor egykori barátja és szerzőtársa, Hóman Bálint ügyét tárgyalta Budapesten a Népbíróság, s ahová Szekfű maga helyett Hóman mellett tanúskodó levelet küldött.¹⁰ A két esemény helyszíne közötti több ezer kilométeres távolság, s még inkább a két életút végkifejlete közötti tragikusan látványos ellentét az, amely jól illusztrálja Szekfű 1945 utáni pályájának és az utókor ítéletének tétjeit.¹¹ Míg Hómant háborús bűnösnek életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték és életét elkínzott rabként a váci börtönben fejezte be, nyughelye ötven évig jeltelen sír volt, addig Szekfű és életműve negatív megítélésének egyik sarkalatos pontja éppen az „útítárs” szerepkörének 1945 utáni felvállalása lett, ami Szekfűt a moszkvai követségig, majd az Elnöki Tanács tagjai sorába emelte.

A kánonalkotás s a biográfiai igyekezet szinte kikerülhetetlen sajátossága, hogy az utókor a kései művek fényében értelmezi és értelmezi át a korábbi műveket is.¹² Szekfű későn és váratlanul, de annál látványosabban magasba emelkedő – igaz, teljesen névleges – közéleti karrierje a kiépülő önkényuralmi rendszerben a nevéhez és korábbi életművéhez társított konzervatív reformgondolatot sokak szemében morálisan hiteltelenné tette. Híres-hírhedt műve, a *Forradalom után* abszurditásig menő idealizált képet festett a Szovjetunióról, amelyhez való viszonyban csakis a feltétlen igazodást ajánlotta. A kortárs olvasó az 1947 karácsonyán megjelent mű nagy visszhangot kapott soraiban leginkább cinizmust vagy gyáva behódolást látott, diametrális elfordulást a korábbi eszményektől, vagy éppen egy opportunista pálya újabb fordulatát. Sokak véleményét fejezte ki Mindszenty József hercegprímás, aki a könyv elolvasásakor állítólag azt mondta, „Vagy most hazudik, vagy azelőtt hazudott”.¹³ Márai Sándor 1948-ban a következő keserű megjegyzéssel fejezte be a *Forradalom után* olvasását: „Ravasz, sunyi, pallérozott fő a szerző – s ahogyan a *Három nemzedékben* az ellenforradalom szájába adja az eszmei terminológiát, oly óvatos-alamuszian fogalmaz most új műszavakat a forradalom számára. [...] Azt mondja: az oroszok a szovjet rendszert kitüntetésnek tartják, ezért nem kényeszerítették reá az összeomlás után a magyar társadalomra – azt elébb ki kell érdemelni –, beérték a parlamentáris demokráciával, nyugati mintára stb. [...] Kétségtelen, hogy most vagyunk azon az úton, amikor társadalmi berendezkedésünk lassan eléggé »fejlett« lesz ahhoz, hogy »kiérdemelje« a szovjetrendszerbe való beilleszkedés kitüntetését... Szekfű ezt helyesli. Négyezer dollárt kap havonta, mint moszkvai követ, ezt se feledjük el; ha nem vállalja a szerepet, itthon ma koldus lenne vagy üldözött tudós, mint Moór Gyula, akit hasonlóan megkínáltak e tisztséggel, de nem fogadta el; s ma nyugdíjban tengődik, politikai számkivetettségben.”¹⁴ Még a tisztelő tanítvány, az 1948-ban

¹⁰ LÁZÁR György: *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1998, 30–31.

¹¹ Viszonyukhoz lásd UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék*, Ráció, Budapest, 2010, 380–412.

¹² Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kései művek előképe (Kosztolányi: A cseh trombitás) = Uő.: Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998.

¹³ Mindszenty aulista papjának, Fábíán Jánosnak visszaemlékezése, lásd SAAD Béla: *Tíz arckép*, Ecclesia, Budapest, 1983, 98.

¹⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes Napló – 1948*, Helikon, Budapest, 2008, 59–60.

emigrációba kényszerült szociográfus, Szabó Zoltán is „görög sorstragédiába való ellentmondás áldozataként” írta le az öreg SzeKFű személyiségét nekrológiájában, akinek már „az sem állt módjában, hogy életének morális alapjait követhesse és kifejezhesse mindhalálíg”.¹⁵

Szabó Zoltán a száműzetés távolából és távlatából, a müncheni Látóhatárban értékelt. Az itthoni hivatalos búcsúztatók viszont a marxista *metanoia* narratíváját sugallták SzeKFű 1955 nyarán bekövetkezett halálakor. Temetésén, a Farkasréti temetőben ott voltak a kommunista tudománypolitika történész kulcsszereplői: Andics Erzsébet, az MDP Központi Vezetősége tudományos és kulturális osztályának vezetője és Molnár Erik, utódja a moszkvai követi székben, ekkor éppen igazságügy-miniszter. Beszédeket prominens pártönkívüli „útitársak”, Mihályfi Ernő és Révész Imre mondtak.¹⁶ Mihályfi, 1956-tól az evangélikus egyház egyetemes főfelügyelője a Magyar Nemzetnél volt SzeKFű munkatársa, Révész pedig, a jeles protestáns egyháztörténész, 1948-ig debreceni református püspök – ekkor már viszont marxista meggyőződésű akadémikus. Ahogy Révész fogalmazott, SzeKFű felismerte, hogy „merre tart, változhatatlan törvényeknek engedelmessé, a világtörténet mozgása; hogy ez a mozgás feltartóztathatatlan és minden ellenálláson előbb-utóbb erőt vesz mindaddig, míg csak emberek ember általi kizsákmányolása mindenütt és minden időkre meg nem szűnik; és hogy a magyar nép megmaradása, boldog nemzeti jövődjé egyedül azon fordul meg, bele tud-e teljes mértékben kapcsolódni ebbe a mozgásba, vagy pedig megpróbálja öngyilkos balgasággal olyanformán elgátolni, mint mikor a gyermek a parti fővényből rak gátat a lassan, de visszatarthatatlanul előrenyomuló tengerdagály elé, hogy aztán veszedelmes játékával együtt őt magát is tovasodorja az ár”.¹⁷

Egy másik híres „útitárs”, Ortutay Gyula szintén a megtérés motívumát használta nekrológiájának zárómondataiban, de ő ellentétben a kálvinista Révész groteszkül dichotomikus képeivel, harmonisztikus feloldást választott, amikor azt írta: „a pálya végén [...] az ellentmondások feloldódnak s SzeKFű Gyula állásfoglalása véglegessé, egyértelművé válik. Hite megszilárdul a munkásosztály és a dolgozó parasztság államát építő népi demokráciában.”¹⁸ A SzeKFűvel szoros és gyakori érintkezésben álló Ortutay *Naplójából* azonban kiderül, hogy nem a valóságot írta le: „SzeKFűné rettenetesen haragszik Gyula bácsiról írott cikkem miatt [...] Ha tudná, milyen nehéz volt megírnom. [...] Hogy a befejezés egyértelmű hazugság, ezt nem tagadhatom, ráadásul ez a befejezés az, amit látszatra a legkönnyebben tudnék igazolni. Ez is csak növeli SzeKFű Gyula portréjának félelmes két-belső meghasonlottságát, tragikumát.”¹⁹

¹⁵ SZABÓ Zoltán: *A historikus halálhíre* [Látóhatár 1956/1.] = Uő.: *Ősök és társak*, Bern, 1984, 125.

¹⁶ *SzeKFű Gyula temetése*, Szabad Nép 1955. július 4.

¹⁷ RÉVÉSZ Imre: *SzeKFű Gyula – nekrológ*, Akadémiai Értesítő 1955. szeptember-október, 355–357.

¹⁸ ORTUTAY Gyula: *SzeKFű Gyula*, Csillag 1955, 1692.

¹⁹ ORTUTAY: *Napló II.*, 71–72.

III. „Az ősszel megszedett fa” – Szekfű Gyula öregsége

Az öregség állapota és önreflexiója önmagában is tragikus hangvételű, a kifosztottság idejéé.

Hatvanötéves volt, amikor élete második csalódása érte... Ez a második csalódás nem volt kisebb az elsőnél, bár nem oly hirtelenül és nem oly drámai körülmények között érkezett, mint az első [...] Az emigrációs és forradalmi remények visszahozhatatlanul elmúltak, s Kossuth úgy állott egyedül, mint ősszel a megszedett fa, amelynek gyümölcsével együtt leveleit is szétzilálták, ágait letördelték, ott hagyva a közeledő télnek.²⁰

1952-ben, utolsó nagyességében, *Az öreg Kossuth*-ról írta ezeket a sorokat, de a benne foglalt mély szomorúságot és csalódottságot a kortársak és kései kritikusok a szerzőre, Szekfűre és életének utolsó időszakára is vonatkoztatták. A kevésbé elemzett nagy tanulmány egyik rétege kétségtelenül az öregség gondjainak rendkívül empátiás leírása:

Öreg emberek érthető módon izgatottabban, félelmeiktől üldözötten nézik azt a kis jövőt, mely számukra még hátra van, mint a fiatalok, akik előtt még a végtelen jövő, de egyúttal végtelenek is a lehetőségek és kilátások. Kossuth is most öregkorában lesz a jövő félelmének áldozata, annak a kétségnek, hogy vajon meg tud élni hátralévő napjaiban, azaz meg tudja tartani függetlenségét bárkitől is.²¹

De még ez a beleérező – bizonyára saját életállapotáról is informáló – pszichológia is funkcionális, a kifinomult narratív technika arra szolgál, hogy az „öreg ember szomorúságait” összekösse az emigráns Kossuth forradalmi és függetlenségi illúzióinak ironikus jellemzésével:

Ettől az állásponttól már nem messze van az öregkori álmodozás, melyet más ember többé nem zavar [...] Öregkori ábrándja a forradalom, amelyet a nép élén vív meg, minden arisztokrata, az egész feudális világ ellenében, ő, a parvenü – megfélemlézve saját erős kötöttségeiről és az akkori világ minden tényleges viszonyáról. De álmodott – még ő is, a kemény öreg ember –, és szépet álmodott, újra harcot, igazi népi forradalmat és a nép győzelmét.²²

Tanulmánya Rákosi Mátyásnak dedikált, vörös vászonba kötött példányára azt írta, hogy „Kossuth Lajos haláláig sem tántorodott el azon szabadság gondolatától, amelyért a mai ma-

²⁰ *Az öreg Kossuth = Kossuth-émlékkönyv*, II., szerk. I. Tóth Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1952, 341.

²¹ *Uo.*, 402.

²² *Uo.*, 407.

gyarság is tiszteli. Az én tanulmányom ezt megdönthetetlenül bizonyítja.”²³ Ahogy azt is, hogy Szekfű sem tántorodott el azon meggyőződésétől, melyet először pályája elején, *A száműzött Rákóczi*-ban fejtett ki, hogy a függetlenségi politika a magyar történelem valós szükségéit és lehetőségeit elfedő illúzió és retorika. Akkoriban, majd negyven évvel korábban az idősebb pályatárs, Angyal Dávid még azzal mentegette a fiatal historikust, hogy Szekfű „az öreg Rákóczi-ban az utolsó csalódások nagy fájdalmát már fiatalsága miatt sem érezhette át elég mélyen”.²⁴ Való igaz, hogy 1913-ban, a Rákóczi-könyv megírásakor alig 30 éves Szekfű hősét az öregkorhoz fűződő negatív toposzokon keresztül jellemezte, amikor az egyébként csak 39 éves fejedelemtől így ír: „Utolsó lobbanások a kialvás előtt. [...] 1715-ben, amikortól kezdve útjára elkísérjük, már öreg ember volt. Történetünk egy öreg ember története.”²⁵ Rákóczi „öregségében” valójában a makacs, az idők járását, a haladás szükségességét és a korszerűség kényszerét fel nem ismerő antihős leírását kapjuk Szekfűtől: „A folyton megújuló, jövőt jelenné idéző és múlttá avító világban Rákóczi mereven állott, belső szükségletből megrögzített mozdulatlanságban. Egy darab megkövült múlt...”²⁶

1945 után – tárgyalt korszakunkban – az Angyal Dávidtól feljegyzett „hiányosság”, az időskor gondjai iránt érzett érzéketlenség – mint láttuk – már bizonyosan nem állt fenn. Szekfű öreg volt és súlyos beteg (majd negyedszázaddal idősebb egykor „öregemberként” ábrázolt hősénél, Rákóczinál), és sokszorosan csalódott. Bizalmas tanítványa – és halála után éles kritikusa –, Mérei Gyula arról emlékezik meg, hogy „Szekfű Gyulát, aki a náci és a nyilasok elől bujkálni kényszerült és egyik barátjától a másikhoz, egyik kolostorból a másikba menekült, a budai hegyvidék egyik kolostorában érte a felszabadulás teljesen lerongyolódva, súlyosan leromlott egészségi állapotban. Amikor a Lónyai utcában rokonai által rendelkezésre bocsájtott ideiglenes lakásban nélkülözések közepette ismét dolgozni kezdett, az önkínzásig menő lelkiismeret-furdalás töltötte el amiatt, hogy a nemzet útját veszítette, és hogy az antifasiszta, demokratikus gondolkodású értelmiségnek nem volt ereje arra, hogy idejében kijelölje a követendő utat.”²⁷

Szabó Zoltán, akit nem kötött a marxista szóhasználat, lényegében ugyanígy látta: „A háború utolsó két esztendejében Szekfű Gyula olyan emberi jelenség volt, akit már Vörösmarty *Nincsen remény* versének hangulata határozott meg, s a »nincsen remény« hangsúlya nem az önsajnáláté volt, hanem az önvádé. Katolikus hitét leszámítva már felégette önmagában mindazt, amiben hitt azelőtt. Aki búvóhelyén, a zebegényi Duna-kanyarban, meglátogatta, olyan férfiút talált, aki megtanult remény nélkül élni, s a múltra és a jelenre az értelem realista kritikáját és a lelkiismeret öntépő ösztöneit egyidejűleg alkalmazza.”²⁸

²³ Lásd MISKOLCZY Ambrus: *Három magyar hungarológus*, Hungarológia 2000/1–2., 91.

²⁴ Dr. Angyal Dávid ny. r. érdemleges jelentése, 1915. május 11., idézi DÉNES Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916*, ELTE, Budapest, 1976, 54–55.

²⁵ *A száműzött Rákóczi* [1913], Holnap, Budapest, 1993, 32.

²⁶ *Uo.*, 291.

²⁷ MÉREI Gyula: *Szekfű Gyula, a nemzetben gondolkodó történész*, Tiszatáj 1984/1., 68.

²⁸ SZABÓ: *I. m.*, 130.

Szabó jegyezte fel azt is, hogy Szekfű 1946 januárjában, amikor mint kijelölt moszkvai követ Leninről megemlékező beszédét megtartotta az Operaházban, a függöny mögött összeesett, és hónapokig feküdt nagybetegen, mielőtt állomáshelyét el tudta volna foglalni.²⁹ Moszkvai diplomáciai szolgálata idején is gyakran volt beteg. A *Forradalom után* minden olvasója értesülhetett arról, hogy „amint betegségem idején papbarátaim és szerzetes tanítványaim sokszor megemlékeztek rólam szentmiséjünkben, ugyanezt ajánlta fel és tette meg a moszkvai pátriárkának finom műveltségű, askéta főesperese a Gorkij-utca melletti görögkeleti templomban, amiért neki épp úgy le vagyok kötelezve, mint itthoni barátainak”.³⁰

(„Ez már tartuffe-i szemforgatás!”, jegyezte fel saját példányára lapszéli jegyzetként az egykori barát, az irodalomtörténész Zolnai Béla.³¹) Négy év múlva Szekfű egészen másvalakinek fejezte ki háláját elesett állapotában való segítségért. 1952 márciusában, Rákosi Mátyás 60. születésnapján a Magyar Nemzetben közzétett nyílt levélben köszönte meg a pártvezér diktátornak, hogy „az ostrom után nem pusztultunk el éhen betegen, hajléktalanul, hogy moszkvai kiküldetésemet előkészítette, [...] hogy hazajövet, kérés nélkül, újabb megélhetést nyújtott olyanképpen, hogy jóformán munka nélkül, melyet egészségem már nem bír el, fenntarthatom magamat és gyógyíthatom magamat”.³²

Élete végső szakaszában, a mindennapos halál lehetőségével szembenézve, akárcsak Babits, detektívregényeket olvasott és a nagy mesélő, Jókai prózája bővölte el.³³ Jellemző módon a legmagasabb tisztségeire való felkérést, a részvételt a Hazafias Népfront munkájában s az Elnöki Tanács tagságát betegágyánál vette kézhez. Romló látással, félvakon, mégis egészen az agónia beálltáig olvasott és dolgozott, pedig könyvtára nagy részét ekkor már eladta az államnak akkor hatalmas összegnek számító hatvanezer forintért. S gondolatait egyre rövidebb formában fejtette ki. Utolsó, beszédes című (*Az értelmiség átállása a felszabadulás után*), posztumusz megjelent írásában meg is jegyezte: „e rövid vázlat [...] rövidségét elsősorban egészségi állapotom határozza meg”.³⁴ Szellemi hanyatlásnak nem adta jelét, bár ápolónővérét a végső napokban arra kérte, hogy a rózsafüzér titkait mondja vele, mert „ő franciául szokta imádkozni és most elfelejtette, már nem jutnak eszébe”. Vörös Teréz visszaemlékezéseiből az is kiderül, hogy Szekfű Gyula sorsát türelemmel viselve és elfogadva távozott az életből: „mély hatással volt rám, ahogy a könyvek birodalmában megpillantottam magásra rakott párnákon, nyugodtan fekvé ágyában.

²⁹ *Uo.*, 132.

³⁰ *Forradalom után*, 153.

³¹ Lásd MISKOLCZY: *I. m.*, 90.

³² *Szekfű Gyula üdvözlő levele Rákosi Mátyáshoz*, Magyar Nemzet 1952. március 11., 3. A levelet a következő kísérőszöveggel tették közzé: „A népünk szeretett vezetőjéhez érkezett sok tízezernyi személyes üdvözlő levélből választottuk ki nagy tudósunk, Szekfű Gyula akadémikus, első moszkvai követünk sorait.”

³³ Lásd Keresztury Dezső visszaemlékezését a Szekfű Gyuláról szóló Bártfay Gábor, Hanák Gábor és Glatz Ferenc által 1983-ban készített portréfilmben, továbbá ORTUTAY Gyula: *Napló I, 1938–1954*, Alexandra, Budapest, 2009, 473–474.

³⁴ *Az értelmiség átállása a felszabadulás után*, Csillag 1955, 1637.

Arcára a nagybetegek vonásai voltak írva mély megnyugvás kíséretében. [...] Bölcs előrelátással tudta betegsége folyását és következményeit.”³⁵

IV. „A középosztály elvesztette a csatát” – Szekfű Gyula közéleti karrierje 1945 után

A próbára tévő betegségek, a hosszú agónia, a csalódott-keserű magatartás ellenére a száműzött Rákócziról feljegyzett „belső szükségletből megrögzött mozdulatlansággal” mégsem lehet az öreg Szekfűt megvádolni. Az 1945 utáni helyzethez – hasonlóan az 1920-as fordulathoz – ismét kortársait meglepve és provokatívan alkalmazkodott. Keresztury Dezső úgy emlékezett, hogy mire visszatért a rejtekeletből, Szekfű fordulata, s a számvetés igénye már megtörtént: „a háború után, amikor találkoztunk, [...] amikor Budaörsről egy szál kölcsönadrágban, a felesége egy szál kölcsönruhában bejöttek a városba, az első útjuk hozzánk vezetett [...] régi lakásunkba, az Irinyi utcába. [...] Soványak voltak, mint mindannyian, [Szekfű] szakállat növesztett [...] Az akkori beszélgetés nyomán már világos volt előttem, hogy ha megírja azt a könyvét, amelyről úgy beszélt, hogy ezt meg kell írnia, az emberek nagy részének óriási meglepetést jelent majd. Bethlen udvari tanácsadója egyszerre csak megírja a *Forradalom utánt*. Amelyben ezzel az egész neobarokk korszakkal voltaképpen leszámol. Nem hideg kívülálló opportunitással, hanem magát is belevéve a felelősségre vonásba számol le.”³⁶

Szekfű 1945 utáni karrierje hordoz némi szituatív jelleget is. Amikor az ostrom után előkerült, meghívták a Nemzeti Bizottság tagjának, megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjának, a tudományegyetem prorektora lett.³⁷ Első nyilatkozatában rögtön a múlttal való radikális szakításra hívott fel: „A Pázmány Péter Tudományegyetem új rektora helyesli a szakszervezeti gondolat jegyében társuló magyar nevelők munkáját és kijelentette, hogy a tanársegédi, gyakornoki kar egyedül a Pedagógusok Szakszervezetében találja meg érdekeinek védelmét. [...] Azon kívül megnyugtatót bennünket arról, hogy a bölcsészkaron a reakciós elemek kirotálása gyors és eredményes lesz. Elsősorban a világnézeti katedrák megfelelő betöltését tartja szükségesnek” – írta a Magyar Kommunista Párt napilapja, a Szabad Nép 1945. március 29-i tudósításában.³⁸ Két héttel később, április 13-án Szekfű tartotta a nyitó előadást a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének Múzeum utcai székházában a középiskolai történelemtanárok átképzésére szervezett előadás-sorozaton. A zsúfolásig megtelt teremben, mintegy kétszázfőnyi hallgatóság előtt „három lejáratott fogalomról” beszélt:

³⁵ Emlékeim Szekfű Gyuláról. Vörös Teréz ápolónővér sorai Csóka Lajos bencés tanárhoz 1959. április 25. A levél Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárában található, Csóka Lajos hagyatékában. Itt fejezem ki szíves köszönetemet Molnár Antalnak, hogy a kézirat másolatát a rendelkezésemre bocsájtotta.

³⁶ Ki volt hát Szekfű Gyula? Major Ottó interjúja Keresztury Dezsővel, Valóság 1984/11., 48.

³⁷ STANDEISKY ÉVA: Csábtánc és kiszorítódsi. Az 1945-ös Új Szellemi Front, Múltunk 2005/4., 5.

³⁸ „A magyar tudományos élet vezetői a szakszervezeti gondolat mellett”. Szekfű Gyula, Supka Géza, Deér József a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetéről, Szabad Nép 1945. március 29., 2.

nemzet, kereszténység, Szent István-i gondolat, s arról, hogy mindez a háború katasztrófájában mit eredményezett: „a középosztály elvesztette a csatát, s most szélesebb rétegek nyomulnak fel a helyére: az ipari munkásság és a parasztság”. De abban reménykedett, hogy ez utóbbiak majd átveszik és megőrzik a magyar műveltségi vagyont, s a szomszédokhoz, különösen a „felszabadítóink birodalmával” való viszony újragondolására szólított fel.³⁹ Ugyanezekben a napokban Szekfű katolikus vonalon is aktivizálta magát. Április 10-én levelet intézett Grósz József kalocsai érsekhez, aki Serédi Jusztinián halála után a püspöki kar ideiglenes vezetője volt. Ebben személyi változtatásokat, elsősorban az Actio Catholica vezetőinek lecserélését kérte a püspöki kartól, másrészt egy demokratikus alapon szerveződő katolikus néppárt egyházi támogatását. Úgy vélte, hogy a magyar katolicizmus politikai potenciálja alatta marad annak, amit az „egyház [...] világpolitikai fellendülése indokolna”, mivel „egyházunknak a világ felé való képvisellete az utolsó években mintha a német lóra tett volna, és ma nincs meg az rugalmasság, amellyel ezen ma már nemcsak elavult, a német szövetségből származó pusztulása óta mindenki előtt gyűlöletes állapoton gyorsan változtatni tudnánk”. Szekfű intervenciója nem járt sikerrel. Az egész püspöki kar egységes volt felvetései elutasításában. Az 1945. május 24-i első püspökkari tanácskozáson Grósz azt mondta: „nem hajlandó a múltban érdemeket szerzett embereket kivégezni, csak azért, mert nem tetszenek azoknak, akikkel a múltban szemben álltunk, és tulajdonképpen ma is szemben állunk. [...] Azt is tudja mindenki, hogy a Sztójay kormány zsidóellenes intézkedéseiben nem volt részük. Azt viszont, hogy a fajtájukat jobban szerették, mint a zsidókat, és ennek kifejezést is adtak, senki rossz néven nem veheti tőlük. Ha ez antiszemitizmus, akkor ő is antiszemita volt, az ma is, és az lesz a jövőben is, jobban, mint valaha. Mert zsidó honfitársaink a közelmúlt eseményeiből semmit sem tanultak.”⁴⁰

Szekfű nem ezt a hangot és választ várta, amely szomorú abszurdításában sajátosan tükrözi a nyilatkozó és általában véve a püspöki kar történeti helyzetmegítélését. Szekfű a következő években végig szemben állt a Mindszenty hercegprímás által képviselt hivatalos állásponttal, bár lépéseinek elsődleges motivációja mindvégig katolicizmusa maradt.⁴¹ A *Forradalom után* kéziratát kizárólag legszorosabb katolikus elvbarátaival egyeztetette, az irodalomtudós Eckhardt Sándorral, a jezsuita szerzetes P. Jánosi Józseffel és a Demokrata Néppárt vezetőjével, Barankovics Istvánnal.⁴² 1948. december elején is habozva vállalta el (hangsúlyozva, „hogy ő katolikus, s egyházi előljárószághoz csak udvariasan és kérve lehet fordulni”) azt, hogy nyílt levélben forduljon Mindszentyhez és a leve-

³⁹ VARGA István: *Egykorú hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról*, Történelmi Szemle 1985/4., 621–627.

⁴⁰ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*, szerk. Beke Margit, Argumentum, Budapest–Köln, 1996, 37.

⁴¹ Lásd erről HATOS Pál: *Szekfű katolicizmusa*, Múltunk 2010/1.

⁴² „Egy levonatot kérnék ebből a IV. fejezetből újra elküldeni [...] J[ánosi]. páternek... Az egész eddig kijavított munkát pedig a IV-ggyel együtt egy levonaton Barankovicsnak azzal, hogy egyedül Eckhardt Sándornak mutassa meg, s azután adja vissza [...] Neked.” Szekfű Gyula levele Mérei Gyulának, Mátraháza, MÁV-üdülő, [1947] október 28., MTAKK, Ms 5235/19.

let fogalmazó Cavallier Józseffel, valamint Kodály Zoltánnal együtt a hercegprímást felkeresse, és mintegy utoljára megpróbálja politikai irányvonala feladására rábeszélni.⁴³

Szerencsésebben járt áprilisi szakszervezeti szereplésével. Az előadás hallgatóságában ott volt Révai József, aki az MKP Központi Vezetőségének üléséről érkezett. Révai néhány nappal később, a Szabad Népből – amelynek irányítását ekkor vette át – üdvözölte Szekfű Gyulát. „Szekfű Gyula, az ideológus és a történész, nem áll közel hozzánk. Még megtérésében sem vérbeli demokrata; mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet és ismeri fel a munkásság és a parasztság nemzetmentő hivatását, [...] van bizonyos erkölcsi és tudományos bátorság, mely előtt meg kell hajolni.” De természetesen nemcsak erről volt szó; Révai gyakorlati szempontokat érvényesített, amikor az MKP támogatói bázisát akarta bővíteni: „Ha csak azokkal akarnánk együtt haladni, akik nem jobbról jöttek balra, hanem mindig a baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársunk.” Előadása végén azonban azt is felvetette, hogy a történész „vajon nemcsak azért fordult-e az országvesztők ellen, mert hűtlenül sáfárkodtak a 25 év előtti »eszmékkal« és vajon helyesli-e nemcsak a magyar demokrácia előre törését, hanem a magyar demokrácia eszményeit is?”⁴⁴

Révai valószínűleg túlbecsülte Szekfű hatását, utóbbi mögött korántsem állt tábor. Ezt a népiek szavá is tették, az Új Szellemi Frontként ismert vitában a népi kommunista Darvas József „seregnélküli vezérnek” jellemezte Szekfűt, akárcsak Erdei Ferenc. Bár utóbbi elismerte, hogy Szekfű neve és pályája szimbolizálja „az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb részét”, mégis a Szabó Dezső ihlette értelmiségiekre támaszkodást javasolta, a Szekfű-féle konzervatívokkal szemben: „Az értelmiségi középosztálynak belülről fölfordult és a maga módján forradalmasult része ez, amely minden ellen tiltakozott, ami a konzervatív és konszolidált reakció vonalába esett. [...] Ez volt a magyar értelmiség [...] jobb naturájú ága [...], amely távolabbra nézve fejlődőképesebb, s komoly előzményei vannak ahhoz, hogy a paraszt-munkás-értelmiség szövetség őszinte és megbízható tagja legyen.”⁴⁵

Válaszában Szekfű Gyula úgy adott (látszólagosan) igazat a népi oldalról érkező kritikáknak, hogy saját álláspontját pozícionálta egyetemesebben magyarnak, s egyben olyannak, amelyikben – mivel eszményei és várakozásai művelődésiek és nem politikaiak – az új „népi” demokrácia is keresheti a maga múltját:

Be kell vallanom, nekem soha nem volt csoportom és nem is hittem abban, hogy valaha is valamely csoportnak vezetője lehetek. [...] A magam nevében beszélek, de azt hiszem, szavaimat aláírják a magyar műveltség olyan birtokosai és művelői, akiknek áttekintésük van a mi szellemi életünk sok évszázados termése felett, s akik érez-

⁴³ SALACZ Gábor *A Magyar Katolikus Egyház tízenhét esztendeje (1948–1964)*, Görres Gesellschaft, München, 1988, 22.

⁴⁴ RÉVAI József: *Szekfű Gyula útja*, Szabad Nép 1945. április 19.

⁴⁵ DARVAS József: *Új szellemi frontot! = Új szellemi front*, Szikra, Budapest, 1945, 15–16., Lásd még ERDEI Ferenc: *A magyar értelmiség útja = Új szellemi front*, 33–38; STANDEISKY: *I. m.*

ni tudják a szépet és az igazat a magyar írásban, a magyar történet lendületeiben és visszaeséseiben [...] különbséget nem téve aszerint, hogy [...] aki kigondolta, megtette, vagy végrehajtotta, nemesember, paraszt, vagy főpap volt-e. [...] Mindegyik társadalmi osztály rányomja a bélyegét a szellemi termelésre, Pázmány és Zrínyi mögött éppen úgy ott áll az ő társadalmi hátterük, mint Kölcsey és Babits mögött a birtokos nemesi és polgári életforma. A szellemi élet nem lesz oly egységes, mint a polgári korszakban volt, sokféle szín fog feltűnni. Ez a lényeges: a magyar írónak tudnia kell, hogy valamiképpen minden magyar elődjének leszármazója s éreznie kell gondolataiban és törekvéseiben egyszer Pázmány, máskor Magyary István, majd Kazinczy és Gyulay Pál, Csokonai és Kemény Zsigmond attitűdjeit. A magyar szellem emberei mindig egyek, múltban és jövőben, s kell, hogy a jelen új szellemi frontjában is ilyen egysége legyen mai alkotásnak és tegnapi hagyománynak [...]⁴⁶

1945 tavaszán és nyarán a jórészt Supka Géza-féle Világban közzétett cikkei logikusan illeszkednek ehhez az állásponthoz. Szekfű a modern politikai univerzumot meghatározó „két történeti erő”, a szabadság és az egyenlőség érvényesülésének küzdelmében úgy látta, hogy a szabadság hívei maradtak alul, s a polgári demokrácia megvalósításának kevés az esélye:

A szabadság mai hívének tudnia kell, hogy a korábbi vezetőréteg, a középosztály, a rossz lóra tévén mindenét, sőt az ország vagyont és létét is elvesztette hatalmát és nem vezethet többé. A vezetést ma már csak a parasztság és a munkásság nevében lehet gyakorolni és a szabadságelvi rendszer, a polgári demokrácia jelene és jövője sem a középosztálytól, hanem ettől a két uralkodó osztálytól függ. Ehhez képest a polgári demokrácia híveinek őszintén el kell fogadniok azon politikai tényeket és berendezkedéseket, amelyek az elmúlt félévben éppen a középosztály gyöngesége és korábbi bűnei folytán jöhettek létre, s amelyek a szabadság elvét súrolva az egyenlőség felé mennek. El kell ismernie, hogy ezek vissza nem csinálhatóak ellenkezőleg, mai és holnapi fejlődésünknek a tényei.⁴⁷

Manapság az 1945 utáni Szekfű kíméletlen nemzeti önvizsgálata és középosztály-kritikája egyre több pozitív visszhangot kap, mert ez az értékelés morálisan igazolja Szekfű magatartását.⁴⁸ De a középosztályban való csalódás és kritika aligha volt drámaian új, véleményem szerint nem ebben rejlett Szekfű politikai metamorfózisának döntő eleme. Bár Szekfűt az ellenforradalmi rendszer ideológusának könyvelik el sokan, magát soha-

⁴⁶ *Új front- régi út = Új szellemi front*, 39–43.

⁴⁷ *A szabadság hívei*, Világ 1945 augusztus 26., 3.

⁴⁸ Lásd STANDEISKY Éva: *Remény és szorongás; Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések = A demokrácia reménye. Magyarország, 1945.* szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2005, 57–58, 78–87; Uő.: *Szekfű Gyula az 1944–45-ös sorsfordulóról*, Élet és Irodalom 2008. május 9.; RAINER M. János: *A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye = A demokrácia reménye*, 100–119; MISKOLCZY Ambrus: *Szellem nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*, Napvilág, Budapest, 2001.

sem tartotta annak, és már a húszas évek elején szkepszissel tekintett az 1920-as berendezkedés jövőjére. 1923 áprilisában, Tormay Cécile folyóiratában, a Napkeletben közölt, *A magyar állam életrajzá*nak második kiadásához fűzött mondatai az ellenforradalmi kurzus életképessége iránti igen korai szkepszist fejezik ki:

[...] a világháború óta lefolyt évek új korszakot hoztak létre Magyarországon történetében. [...] Hogy meddig fognak tartani – mert hisz semmi sem örök az emberek Földjén – és hogy elmúlásuk hirtelen katasztrófa vagy lassú halódás a vénségtől kiszáradt formák szétesése lesz-e, ki tudná ezt ma előre megmondani! A historikus bizonyára nem; neki elég gond a múltnak szétfolyó képeit egybefoglalni és bennük a múlt és a jelen összefüggéseit megtalálni; számára a jövőbe nézés, a prófécia csak végzetes eltévelyedés, feladatának könnyelmű félreismerése, lelkiismeretlen nagyralátás volna.⁴⁹

A harmincas évek fordulójára ez a szkepszis és a kritika radikalizálódott, amire elsősorban az készítette, hogy a polgárisodás folyamatát érezte megakadtnak és elkésettnek:

Magyar középosztály? Tartok tőle, hogy a *Korunk Szava* olyanról ankétozik, ami nincs és aminek megteremtésére szinte az utolsó pillanatot is elmulasztottuk. [...] Hogy középosztályunk lehessen, ahhoz legelső, ki nem kerülhető lépés: az „úriember” fogalomnak a „polgárral” való helyettesítése. Az állami onnipotencia és a nagy szegénység útját vágja azon egyéni független gondolkozásnak, mely a polgári erények egyik alapját képezi. [...] Nemesi előnevek divatja folyton növekszik [...], s kiki megfigyelheti ismerősei körében egy komikusan fiktív nemesi hullám feldagadását. Mikor demokraták éppen ma, 1932-ben és 1933-ban fedezik fel előnevüket, mit remélhet akkor a polgári, középosztályi fejlődés? [...] Az én polgári észjárásom a magyar fejlődés újabb megtörésétől tart, ha nép széles rétegét emelkedésében nem várja készen egy széles befogadóképességű középosztály.⁵⁰

Szekfű a II. világháború katasztrófájában, a történeti magyar állam és társadalmi rend összeomlásában saját korábbi jóslatainak és keserű figyelmeztetéseinek beteljesülését ismerte fel. És erről már a bekövetkezett katasztrófa előtt múlt időben beszélt. Az 1943–1944-es cikksorozatának, az Adytól kölcsönzött mottóval írt *Valahol utat vesztettünknek* van egy utolsó része, amelyet néhány héttel a német megszállás előtt, 1944 februárjában írt, s amelyet a cikksorozat többi darabjával ellentétben nem közölt újra a *Forradalom utánban*:

Érvek és ellenérvek közismertek és csak untathatnak immár, s a legcsekélyebb segítséget sem nyújtják többé a probléma megoldásához, mely nem a papiroson, vagy a szónoklatban, hanem az életben áll fenn és csak ott oldható meg. A „legjobbak”

⁴⁹ *Az utolsó fejezet*, Napkelet 1923/4., 299.

⁵⁰ *Magyar középosztály?*, Korunk Szava 1933. február 1., 37.

nagyon sokáig törték a fejüket a legjobb megoldásokon és közben elrepült az idő felhasználatlanul. Ma már a tárgyi meg gondolások is mellékesekké válnak és az amit világtörténelemnek nevezünk, nem kérdezi tőlünk, szeretjük-e és sajnáljuk-e a régi megyét, mely nem mindnyájunké volt, nem kíváncsi rá, jobb lesz-e vagy rosszabb közigazgatásunk, többet vagy kevesebbet fogunk-e termelni, hogy nem akadozik majd az önkormányzat olyan kezekben, melyek egyébhez szoktak egész életükben. Sőt még az sem fogja befolyásolni a fejlődést, hogy jobban, vagy rosszabbul fogunk-e élni. Mindezek lényeges szempontok addig, amíg reformról van szó, de ha a homokóra lefutóban van és azt újra fel kell tölteni, a változás pillanatában mindez lényegtelené válik. A változásnak pedig egyik előjele, hogy nincsenek többé érvek és ellenérvek, melyeket nem ismernénk, és hogy szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik. Egyszer minden írás végére pont kerül.⁵¹

V. „Észak Gigása” – Szekfű szovjetbarát fordulata

Nemcsak a fenti idézetből kivehető „mindegy-mindegy” érzésből, hanem inkább azért tekintett el Szekfű e szövegének háború utáni újraközlésétől új programadó könyvében, a *Forradalom utánban*, mert nem ebben érezte a fordulatot – saját fordulatát legalábbis. Hanem abban, ami kortársait is leginkább megdöbbenetette: a Szovjetunió iránti új viszonyulásban és az orosz megszállók iránti feltétel nélküli lojalításban.

Budapest ostroma végén már rájöttem arra, hogy – hacsak újabb világháború nem lesz – a mi sorsunkra a Szovjetunió lesz döntő hatással. [...] Ez volt a második evidens lehetőség az életemben, hogy elveimet ne csak írásban terjesszem. [...] Most erre az újabb lehetőségre megszólalt a lelkiismeretem, és hogy másodszor elutasítani a könyvek elhagyását gyávaság lenne. Azt hittem, hogy konzervatív-reformer és katolikus lévén, ha én megyek Moszkvába, ezzel dokumentálva lesz ezen köröknek a készsége a Szovjettel együttműködésre. [...] Ma, végül is a jobboldaliak tiszta kommunis-tának és árulónak tartanak – egy öreg fasiszta szeretne már jelen lenni az akasztáso-mon, a baloldaliak persze konzervatívnek, úgyhogy megint meg vagyok győződve, hogy jó úton járok, mert minden oldal helytelenít.⁵²

A Szekfű-apologéták a moszkvai nagykövetséget kényszerűségnek láttatják. Így Szabó Zoltán, s így a Parasztpárt jobbszárnyán álló Kovács Imre, aki szerint ő beszélte rá Szekfűt a követség vállalására. Mások, mint Márai Sándor fentebb idézett naplójegye-

⁵¹ *Valahol utat vesztettünk*, VII., Magyar Nemzet 1944. február 27.

⁵² Szekfű Gyula levele Kornfeld Mórichoz, 1946. szeptember 22 [Párizsból kelteze], lásd KORNFIELD MÓRIC: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*, szerk., előszó Széchenyi Ágnes, Corvina, Budapest, 2006, 359.

tében, az egzisztenciális motívumot emelték ki – lehet ebben is valami. 1945 nyarán először utazott Szekfű a Szovjetunióba. Ahogy ez a korabeli sajtótudósításból kiderült, az őt útjára elkísérő felesége láthatóan nem maradt érzéketlen a Patyomkin-effektus iránt. *A mosolygó Moszkva* című interjú egyébként is illusztratív példája a Szovjetuniót kezdvező színben feltüntető, háború utáni propagandának:

Szekfű Gyuláné, világhírű professzorunk felesége [a] napokban érkezett haza Moszkvából, ahová férjét kísérte el az Akadémia ünnepségeire. [...] A Lónyai utcai apró lakás, ahol felkeressük, harmónikus, derűsen kiegyensúlyozott otthon; itt él most a magyar egyetem dékánja feleségével. A fasiszta uralom hosszú hónapjai alatt bujdosók voltak s közben kis budai villájukat teljesen lakhatatlanná tette a háború. Szekfűné mesél, készséggel, szívesen és színesen.

– Nagy élmény volt sohasem fogom elfelejteni. [...] Bensőséges, szeretetteljes légkörben éltünk és mindvégig otthonosan, jól éreztük magunkat.

– Milyen a mindennapi élet Moszkvában?

– Sokkal egyszerűbb, mint a miénk, mert egészen mások az igények. Nem törődnek annyit a külsőségekkel, nem járnak fodrászhoz, nem ismerik a szabónő problémákat. [...]

– Leningrád csakugyan olyan gyönyörű?

– A legszebb város, amit valaha láttam. És – de ezt ne írja meg – ott ittam a legjobb feketét és ott ettem a legremekebb bonbont az életemben. Tudta azt, hogy egész Európában a legjobb bonbont Észtországban készítik? [...]

– Mi volt a másik dolog, ami annyira tetszett?

– A tudósok és a művészek kiváltságos helyzete. Ők valósággal dédelgetett kedvencei az országnak. Óriási tekintélyük van s azonkívül mindenben igyekeznek megkönnyíteni az életüket. Minden lehetséges kedvezményt és előnyt megkapnak a megkülönböztető tiszteleten és megbecsülésen kívül. Külön beszerzési szövetkezeteik vannak és minden vásárlásuk összegének a kétharmadát az állam fizeti. A tudósok minden hónapban kapnak két kiló csokoládét – (nehéz sóhaj) – babkávét – (még nehezebb sóhaj) – kakaót, cukrot, sok egyebet (egészen nehéz sóhaj).⁵³

Az anekdotikus részlet illusztratív erejét nem kell lebecsülni. Később, 1946 telén a fázó Szekfűné jegesmedvebundát is kapott a figyelmes Molotovtól.⁵⁴ A kiváltságos bánásmód a háború utáni általánosan sújtó szegénységben bizonyára hatott az öreg, beteg, s a háború előtti nagy jómódot elvesztő házaspárra. A személyes motiváció, az anyagi szempontok azonban korántsem bírnak elegendő magyarázó erővel. Szekfű saját beszámolója tudatos döntésről, logikai belátásról és erős pedagógiai szándékról tanúskodik, s jól világítja meg a *Primat der Aussenpolitik* elvét követő Szekfű politikai választásainak elsődleges indítékait:

⁵³ *A mosolygó Moszkva. Beszélgetés a Moszkvából hazaérkezett Szekfű Gyulánéval*, Új Magyarország 1945. július 10., 1–2.

⁵⁴ Lásd THIENEMANN Tivadar: *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*, Pannónia, Pécs, 2010, 53.

Egy közmondásosan kis ország fiaiként léptünk be a földkerekség legnagyobb birodalmába. Abba a birodalomba, amelynek árnyékát 200 éven át ott érezték elődeink a Kárpátok tetőin, amelytől a múlt század legjobb magyarjai, élükön Kossuthal és Wesselényi Miklóssal, az idősebb Andrássyval, mint „Észak kolosszusától” a nagy fantomtól tartottak és hazájukat féltették... Még a világháborút megelőző időben is különös, talán borzongató élmény lehetett ebbe a rejtélyes birodalomba belépni. Most azonban a mi utunk még sokkalta nehezebb viszonyok között valósult meg. Észak kolosszusa [...] ebben az évben először nyúlt át a hegyláncon, amelyről minden értelmes ember tudhatta, hogy számára nem lehet akadály, először nyúlt be döntőleg viszonyainkba és szétzúzta azt, mi botorul szembeszállt vele, új és állandó helyzetet hozott létre a magyar medencében. [...] Az óriási területen, melyet Moszkvától Leningrádig és onnan vissza Kijeven át a Kárpátokig megtekintettünk, mindennek, ami látható, a nagy jelzőt kell adnunk, s ez a nagy egészen más, a közép és nyugat-európai méreteket messze felülmúló nagyságot jelent. [...] Talán Amerikát lehet elővenni összehasonlításként. Moszkva bizonyos pontjain a forgalom, a felhőkarcolók közé sorozható épületek merész égbeszökkenése, s nem utolsó sorban az orosz technika dicsőségeként a földalatti vasút, mindez amerikai méretű, helyesebben itt Európában szovjet méretű. E nagy dolgok labirintusában bolyongva, nekünk magyaroknak első gondolatunk, mely nem is hagyott el többé, nem lehetett egyéb, mint hogy ennek az országnak mostantól szomszédai vagyunk [...] Mindnyájan értjük, mit jelenthet Észak-Amerika szomszédjává lenni: azt hogy a melléje került kis néptől függ, hogy ezeket saját hasznára és felemelkedésére, vagy pedig pusztulására tudja-e felhasználni. Harmadik út nem lehetséges: közömbösséget, semlegességet, langyosságot egy ilyen nagy nép közelségében nem tanúsíthat többé a szomszédá vált kis nép. [...] Talán nem árt, ha esetleg felesleges is kiemelni, hogy a mai Magyarország helyzete Nyugat-Európa és a Szovjet-Oroszország közt csak durva történeti és politikai tévedéssel hasonlítható össze a XVI. és XVII. század helyzetével az akkori német európai és a török birodalom között. Akkor két századon át csakugyan arról volt szó, melyik „esz meg” és melyik ne egyen meg – a magyar politikai művészet e kettő között az egyensúlyt volt kénytelen keresni, s ha ez nem ment, az egyiktől átállni a másikhoz és vissza. Ma azonban gyökeresen más a helyzet. Először is nincs nyugati ellensúly [...] határainkon csak egyetlen Kolosszus van immár, a Szovjet országa. De határainkon túl Nyugat Európában, sőt azon túl Amerikában sincs olyan politikai erő, mely hajlamos volna vagy lehetne e második világháború után a Szovjet ellenpólusának szerepét eljátszani. [...] Moszkvai élményeink mind azt bizonyítják, hogy ez a nagy szomszéd ma hatalmas államművészettel összefogott nemzet, készen és felhasználhatóan azon legnagyobb nemzeti célokra, amilyeneket csak egy kétszázmillió népmaga elé tűzhet.⁵⁵

⁵⁵ A moszkvai út, Új Magyarország 1945. augusztus 7., 1–2.

Az írás, miként két évvel később a *Forradalom után*, a tények mindent legyűrő súlya alatt a racionális belátást követeli. A Szovjetunió hatalma olyan nagy, hogy nincs más választható politikai alternatíva vele szemben, nincsen játéktér. A középosztály döntő bűne Szekfű olvasatában nem a társadalmi átalakulás elmaradása volt, hanem a végzetes külpolitikai választás, a tudatosan művelt tájékozatlanság és felelőtlenség, a német szövetséggel való érzelmi azonosulás, amelynek katasztrófális következményeként Közép-Európa jobb sorsra érdemes tájai beláthatatlan időkre elzáródnak a Nyugattal való kapcsolattól. Ráadásul a készülődő tektonikus geopolitikai változásokat ő már sokkal korábban, évtizedekkel a szovjet megszállást megelőzően érzékelte. Az 1919 zűrzavarát követő időkből az ekkor már kommunista Gábor Andorhoz írt leveleiben írja: „De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, amelyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha Németországot sikerül tönkretenni, vége Európának és művelődésben, humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII-ig.”⁵⁶ Ez a levél, valamint az 1924-ben kiadott *Történetpolitikai tanulmányok* központi írása is kulcsot ad arra, miért volt olyan hidegleglősen egyértelmű Szekfű igazodása a Szovjetunióhoz: „Jelenünk tapasztalatai azt mutatják, hogy a legjobbak kiirtása, ha másutt nem, de Oroszországban megkezdődött és nagy előrehaladást tett. A szovjetek kipusztítván az orosz intelligenciát, melynek bátorsága és értelme is volt arra, hogy meg ne hódoljon a kommunista-lázálmoknak, országukat körülbelül arra a színvonalra süllyesztették vissza, mint mikor az oroszok felett néhány százezer tatár uralkodott a fegyver és a félemlítés eszközeivel.”⁵⁷ A német katasztrófa Hitler hatalomra jutásával és a náci rezsim világegésbe fordult tébolyával bekövetkezett.

Hitler hatalomra kerülése óta folyton a hamelni patkányfogó meséjére kellett gondolnom. Mint egy új patkányfogó, csodás hatalommal felruházva, állt itt Közép-Európának egykor oly művelt térségein, hatalmas folyók, nemes formájú hegységek, termékeny és egykor valóban mily termékeny síkságokon, fújva ugyanazt a nótát, amelyre nem a patkányok jöttek elő a csatornákból, és a föld mélyéből, hanem az emberi lelkekből tört fel mindaz a gonoszság, gyűlölség és aljas méltatlanság, ami csak ott rejtőzött az ösztönvilág feneketlen mélységeiben talán már évezredek óta. És ha nem jön ez új patkányfogó az ő propaganda-szájharmónikájával és ha nem engedtetik meg neki hatalom az emberek között, akkor milliók és milliók maradnak meg ártalmatlan embereknek, soha nem tudják meg, hogy lelkükben minő patkányok lakoznak, s ezeket sohasem engedik ki a napvilágra.⁵⁸

⁵⁶ Gábor Andornak, 1920. július 7., MTAKK Ms 4492/170. (Idézi MISKOLCZY Ambrus: *Csoportkép történetekkel*, Aetas 2004/3–4., 299.)

⁵⁷ *Történetpolitikai tanulmányok*, Napkelet, Budapest, 1924, 20–21.

⁵⁸ *A patkányfogó sikere*, Világ 1945. június 10., 3.

A Harmadik Birodalom bukását, a jaltai egyezmény jelentőségét mérlegelve Szekfű arra jutott, hogy az angolszászok és különösen az amerikaiak nem rendelkeznek megfelelő érdekeltséggel a térségben ahhoz, hogy a magyar helyzetet bármiféle módon formálják. Ezért írta azt, hogy Magyarország ma benn van a Finnországtól Bulgáriáig terjedő vonalban, amely magában foglal legyőzötteket és a béketárgyalás asztalánál a győzők sorában ülőket. Győzelem és vereség különbsége legelőször abban oldódik fel, hogy „mindnyájan szomszédai vagyunk a Szovjetunióknak és ennél fogva az ő politikai, gazdasági és társadalmi befolyása alá kerültünk. [...] A valóságban csak a háború következtetéseknek a változhatatlan földrajzi helyzettel való kombinációjáról van szó.”⁵⁹

VI. „Szeptikus nagypolgárok” vagy „igazi keresztények”? – Az öreg Szekfű polgáreszménye

Legutolsó írásának egy félmondatában arra is talált módot, hogy életét – mintegy testamentumszerűen – összefoglalja: „E sorok írója maga is jellegzetesen polgári életet élt és individualista volt”.⁶⁰ E két fogalom, polgárság és individualizmus a modern európai eszmetörténetben hol egymás párjai, hol egymás antitézisei voltak, de legkevésbé illettek ahhoz a rendszerhez, amelynek magas tisztségeit a beteg és öreg Szekfű halála előtt elfogadta. Szekfű a polgárságot a fogalomhoz konvencionálisan kötődő politikai és gazdasági jelenségek, a parlamentarizmust és a kapitalizmus helyett egyfajta műveltségiszellemi életformaként látta. Utolsó évtizedében is többször érintette a témát. Valószínűleg ez volt az a terület, amit nem tudott és nem is akart feladni semmilyen politikai realizmus nevében: „Magyarországon rég közhelyé vált, hogy nincs polgári osztály” – írta 1947-ben, a *Forradalom után*ban. S ez a meghatározás is arról árulkodik, hogy a polgárság számára elsősorban nem társadalmi státushelyzetet jelöl, hanem egyfajta alapvető, a történeti korszakok teljességét közös értékmérő alá helyező viszonyulást fejez ki. Az új magyar jog a honfoglalás után a „keresztény polgárosultságból” nőtt ki,⁶¹ s az 1945-ben elmerült világra visszatekintve a legnagyobb közös társadalmi nevezőnek a „polgári életforma szeretete” adódik, amely „az öltözködéstől, a könyvekig és a mérsekelt, többé-kevésbé humanizált kifejezésformáig terjed”.⁶²

Szekfű polgári eszménye – ahogy azt 1948-ban az Eötvös Collegium jubileumára készült, de végül kéziratban maradt írásában kifejtette – egykori, korán elhunyt kollégiumi mentorának, Mika Sándornak a családi élete volt, „vendégszereteten és műveltségben, minden formájában az európai és magyar tiszta szintézise”. Az eszmény tágabb társadalomtörténeti kontextusa pedig a dualizmus utolsó évtizedeinek polgári jólétében konkretizálódott: „A századfordulón a középiskolai tanári kar magasabb rangsorolású

⁵⁹ *Forradalom után*, 120–121.

⁶⁰ *Az értelmiség átállása a felszabadulás után*, 1634

⁶¹ *A magyar jellem történetünkben = Mi a magyar?*, szerk. Szekfű Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 500.

⁶² *Forradalom után*, 163.

tagjai magasabb kulturális lehetőségekkel bírtak, mint azóta egész a mai napig. Nagy lakásban, sok könyv között, a gyermekeknek iskolán kívül is művelt nevelést adva, magasabb polgári életmódot folytathattak, nyaranta külföldi, főképp franciaországi utazásokkal [...]” A polgári jóléthez és kulturális gazdagsághoz Szekfű egy introvertált, a dzsentri életmód díszleteitől élesen megkülönböztetett világot kapcsolt:

Nem is szólva a családi élet bensőségéről, csak a kulturált formáról és tartalomról, akkor már készen voltak kisebb, több családból álló tanári, orvosi, ügyvédi társaságok, melyek zárt cellaként éltek az ő magasabb életüket, szemben és elválasztva az uralkodó hivatalnoki, közigazgatási, gentry és gentryt majmoló társaságtól. A hatalom ennek kezében volt, amazok a társadalomban kriptaeletet folytattak, senki sem törődött velük, viszont ők sem törődtek, legföljebb lenézték a közéletben szerepet játszókat, sorsuk igazi irányítóit.

Ennek a polgári világnak a kereszténysége is elkülönül közéleti katolicizmus harsány és triumfalista képétől. Egyúttal értelmet nyer az is, hogy képviselői – így Szekfű is – miért nem csatlakoztak a radikális polgári ellenzékhez, amely „zsivaj és frázisok dolgában nem maradt el az uralkodó osztály mögött”. Valamint azt is, miért maradtak közömbösek a munkásmozgalommal, „melynek útjai akkor még távol voltak ezektől a szétszórt művelt emberektől”:

[...] történetien személet vádolhatja őket, hogy a néptől és annak gondjaitól, nyomorától elválasztott, gyökértelen életet éltek, ahelyett, hogy beilleszkedve a közösségbe, levonva az uralkodó osztályoktól már végbement eltávolodásukat, élére álltak volna az elnyomás alóli felszabadulásnak. Ez a történetien szemlélet akár szkeptikus nagypolgároknak is bélyegezheti őket, de a valóságban olyanok voltak, mint a Maritain elképzelése szerint az igazi keresztények, akik a felszín alatti kis közösségekben élnek az igazi hit életét, mialatt a tömegek csak névleges keresztények immár, de egyszer majd ezek a kis közösségek egyesülnek egymással, feltörnek és formálisan vallásos élet helyett megváltoztatják, egészségessé teszik a kereszténységnek mai sápadt arculatját.

Szekfű Gyula egész pályája, így utolsó évtizede is ellentmondások, csalódások között telt, politikai metamorfózisai, témái viszont azóta is termékenyen hatnak – miközben aligha tudja őt bármely szellemi-politikai mozgalom, törekvés kisajátítani. A személyiség esendősége, az öregkor drámája, a szekfűi narratívák archaizáló nyelvezete mögött a mindvégig megőrzött intellektuális készenlét az egyéniség letagadhatatlan bélyegét viseli. Valóban elmondhatjuk az öreg Szekfűről, amit ő az agg Kossuthról: „Az aggkorban, a hátralevő másfél évtized alatt bajai és bántódásai szaporodtak, de személyének történeti feladatáról soha kétsége nem támadt.”⁶³

⁶³ *Az öreg Kossuth*, 397.

Kastélykert 1-2.